

הרב ארי יצחק שבת

שקר חינוכי ותרגילי סימולציה לפי ההלכה

ראשי פרקים

- א. החינוך המודרני משתמש באמצעי "שקר"
- ב. פוסקי הלכה מתנגדים לשימוש באמצעי "שקר"
- ג. בתנ"ך ובחז"ל מצאנו שימוש בסימולציה
- ד. ההיתר כשהשיטה מוכרת ונהוגה
- ה. השקר החינוכי הוא בכלל "דרכי שלום"
- ו. מקור בדברי חז"ל להתיר "שקר חינוכי"
- ז. ההיתר לשנות לדבר מצוה מתיר לשנות גם לתיקון המידות
- ח. מתי תגלה הסימולציה כשקר?
- ט. סיכום

☆☆☆☆☆

א. החינוך המודרני משתמש באמצעי "שקר"

אחת הבעיות ההלכתיות השכיחות ביותר בחינוך היא שאלת השקר החינוכי. לכאורה, שני המונחים הם "תרתני דסתרי", שהרי אנו מחנכים לאמירת האמת! אבל אם נשים לב לאיומיהם של הורים ("אם לא תפסיק להשתולל, אוציא אותך מהאוטו"; "בפעם הבאה נשאר אותך בבית"; "לא תשתתף בטיול השנתי") נמצא שהבעיה עולה לעתים קרובות ביותר.

לכאורה מערכת החינוך המודרני אפילו ממליצה על השימוש בשקר החינוכי. היא מעודדת קיום תרגילי סימולציה (Simulation Games) — הכנסת תלמידים למצב מדומה על מנת לברר ערכים, סדר עדיפויות (Value Clarification) וכדו'. היא טוענת שככל שנמחיש ונציג את המצב כאמיתי — תגדל ההפנמה והמעורבות של החניך. מחנכים נוקטים גם בתכסיס של המצאת סיפור כאילו הוא מאורע אישי (Personalizing) כדי למשוך את תשומת לבו של הילד, ולהגשים את מסר הסיפור ככל האפשר.

השימוש באמצעים אלו אינו פשוט על פי ההלכה, שהרי בכך לא רק שהמחנך משקר, אלא הוא עלול לשמש דוגמא לחניוכו, ולהביאו חלילה לידי שקר.

ב. פוסקי הלכה מתנגדים לשימוש באמצעי "שקר"

ואכן שנים מרבני דורנו, הרב חיים דוד הלוי (שו"ת עשה לך רב, ח"ד סי' סא"סב) והרב שלמה אבינר (שו"ת עם כלביא ח"א סי' שסב), שניהם איסרים את הדיבור. הרב אבינר דן תחת הכותרת "שקר חינוכי" בהבטחות של אם לכנה הניתנות במטרה להרגיעו, אף שאין בדעתה לקיימן. הוא אוסר זאת, ומביא לכך שני מקורות. הגמ' בבבא-מציעא סא,ב אוסרת גניבה "על מנת למיקט" (רש"י: לצער), ואפילו אם המטרה היא חיובית – לחנך את בעל הכלים לשמור על כליו. הגמ' בסוכה מו,ב מזהירה: "לא לימא אינש לינוקא דיהיבנא לך מידי, ולא יהיב ליה, משום דאתי לאגמורי שקר, שנאמר 'למדו לשונם לדבר שקר' (ירמיהו ט,ד)". מתוך דחייתו בקש עלול ילד ללמוד ולהתרגל לשקר.

אולם אין ללמוד משני מקורות אלו את שלילת "השקר החינוכי" מכל וכל. הרי חז"ל עצמם, כפי שנראה להלן, התירו, ואף המליצו לשנות מן האמת במקרים מסויימים. ובכל זאת, כאשר מדובר בגזל ובגניבה, אז נעשה הדבר חמור יותר, והתורה הזהירה אף מפני פסידו-גזל. גם מהגמ' בסוכה אין כל כך ראייה, שהרי החשש ל"למדו לשונם לדבר שקר" קיים רק כאשר הילד מאמין בהבטחה הניתנת לו. אולם במשחקי סימולציה והסיפורים המעין-אישיים הכול יודעים, גם החניכים בדרך כלל, שלא מדובר בדבר אמת. מה עוד שבסופו של התהליך החינוכי (בסופו של המשחק, ובגמר הסיפור) מסבירים לחניכים את הרקע למעשה שנראה לכאורה שקרי. הרב ח"ד הלוי דן (סי' סב) במדריכה שפירסמה בביה"ס לוח מבחנים פיקטיבי "כדי לראות איך הבנות מגיבות בשעת לחץ". מסקנתו של הרב היא: "אין מחנכים בדרכי שקר, אף אם הכוונה טובה". מאותה סיבה הוא אוסר בסימן הקודם (סי' טא) על אב לקדם את מחוגי השעון או להכריז על שעה מוקדמת יותר כדי לזרז את בני ביתו ולחנכם לדייקנות.

ג. בתנ"ך ובחז"ל מצאנו שימוש בסימולציה

בניגוד למשתמע מתשובות אלו אנו מוצאים כמה וכמה פעמים בתנ"ך שימוש בתרגילי סימולציה. הלא כך נהג נתן הנביא בהביאו את משל כבשת הרש בפני דוד המלך (שמואל ב יב). הסימולציה היתה כה משכנעת עד כדי "ויחר אף דוד באיש מאד, ויאמר אל נתן: חי ה' כי בן מות האיש". בתכסיס דומה נוקטים יואב בן צרויה והאשה התקועית בבואם לפני דוד בסיפור האשה האלמנה שבנה האחד המית את אחיו. גם פה דוד השתכנע כל כך עד שהוא נשבע, "חי ה' אם יפול משערת בנך

אריצה". וע"ע מלכים א כ, לה"מג, בהצגת הנביא מיהודה בצורה ריאליסטית ביותר להמחיש משל לאחאב שהיה עליו להרוג את מלך ארם ולא לרחם עליו. אם בסיפורי מקרא אלו עדיין אפשר היה לומר שניצול הבידוי מותר רק במסגרת משפט המלך ועל פי הוראת שעה של נביא, הרי בדברי חז"ל אנו מוצאים שהם מרבים בהזאת סיפורים, משלים ואגדות פיקטיביות, ובהם גם לשונות הגומה והבאי, ואין הם טורחים לגלות את אופן הקורא אם אכן המעשה הוא אמת או לא. את הזונומיה עליהם העלה כבר המהר"ל (באר הגולה עמ' נ"א): "איך נחשוב עליהם שדברו בקצת מאמרים שנראים רחוקים מן הדעת, שלא היתה כוונתם רק לשקר, לספר דברים אשר לא היו?!... הלא הם שהזוהירו והחמירו על מי שמדבר דבר שקר (בסנהדרין צב,א) [שהוא] כאלו עובד ע"ז!" לדעת המהר"ל רוב דבריהם של חז"ל הם "בדרך משל ומליצת החכמה". כאשר היו רוצים לציין שסיפורם אינו משל, היו טורחים במיוחד להוסיף פרטים המקנים לסיפור יתר אמינות, כגון ציון שמו של אדם עם שם אביו (גמ' ערובין סג,א). "אם כן, הדברים אשר הם מופלגים, כאשר לא פירשו שאינו משל, כמו שפירש כאן, הם דברי חכמה והם כמו משל, ולפיכך אין לתמוה כאשר יראה בדבריהם הנראים לסכלים רחוקים מן הדעת, הם דברי חכמה וכו'". חז"ל חיברו איפוא אגדות אף שמסגונם קשה לנו – הקוראים והלומדים – להבחין אם באמת אירעו במציאות.

מתוך כך הסיק בספר אורח-מישרים (שלחן ערוך למדות) פ"ט סעיף א: "מותר לומר דבר הבאי וגוומא, ואין בו משום שקר, שאשכחן שהתורה והנביאים והחכמים דברו לשון הבאי."

ועדיין השאלה נשאלת: מנין לקחו חז"ל את ההיתר לשנות, לערפל ולהמציא סיפורים? האם אין הגבלות בכך על מנת שלא נלמד לשוננו לדבר שקר?

ד. ההיתר כשהשיטה מוכרת ונהוגה

יתכן שלעתים המנהג והמסגרת הקבועה מאפשרים אמירת "שקר". אם כל המקשיבים לוקחים זאת בחשבון, אזי אין הדברים נחשבים לשקר. למשל, מקובל הוא שעל השאלה "מה שלומך?" משיבים: "הכל בסדר", אפילו אם זאת איננה תשובה מדויקת. חז"ל (בבא-מציעא כג,ב; שו"ע חשן-משפט רסב,כא) התירו לשנות במסכתא (מטעמי ענוה מותר לומר שאינו בקי במסכת בתלמוד) בפוריא (מטעמי צניעות מותר לומר שלא ישן במטה זו, שמא נמצא שם קרי) ובאושפיזא (מותר לשקר ולומר שאתה לא מתארח אצל פלוני כדי שלא ינהרו אליו אחרים). ואם ישאל השואל: הלא סוף שקר הוא – תשובתו (אורח-מישרים ט,ד) "כיון דעבידי רבנן דמשנו בהנהו מילי, ממילא מי שנאמר לו בהם דבר שאינו כן, אינו מוטעה, דהוי ליה לאסוקי אדעתיה דמשני."

נראה שמטעם זה התירו בית הלל (כתובות יז,א; שו"ע אבן-העזר ה,א) לומר

שהכלה נאה וחסודה אפילו אם היא כעורה ובעלת מום. כיון שהעולם יודע שמותר ונהוג לשנות בכהאי גוונא. אינו נקרא שקר והטעייה. חז"ל השתמשו באותה "מסגרת של בדות" גם בעת לימודם. בגמרא בזבחים סב, ב רצה רבי טרפון לחדד את תלמידיו (לבחון אם הם מקשיבים אליו, ואם הם תופסים את ההטעייה) בצטטו לפנייהם פסוק שאיננו – "ויסוף אברהם ויקח אשה ושמה יחנני".

"כשירד חנניה בן אחי ר' יהושע לגולה, היה מעבר שנים וקובע חדשים בחוץ לארץ" (בבלי ברכות סג). היה דבר זה נגד דברי המשנה "אין מעברים את השנים אלא ביהודה", ועל כן "שגרו אחריו שני תלמידי חכמים, רבי יוסי בן כיפר ובן בנו של זכריה בן קבוטל" כדי למחות בו. בהמשך הסיפור מובא שתלמידי חכמים אלו הציגו עצמם לפניו כאילו ללמוד תורה באו, ובעת ויכוח הלכתי עימו "התחיל הוא לטמא, והם מטהרים: הוא אוסר, והם מתירים" על מנת להרגיזו ולעוררו למעשי עיבור השנה וקידוש החודש שאינם חוקיים. נעשה פה שימוש בשקר ובתכסיס, וההיתר לכך הוא כנראה אותה "מסגרת של בדות", שהצבענו עליה.

נראה שגם ר' יהודה הלוי נקט בדרך זו בספר הכוזרי, בהביאו בפתיחת הספר שהשיחות המתוארות בו בין החבר למלך כוזר הן הטענות האוטנטיות שהעלה החבר לפני אותו מלך ארבע מאות שנה קודם לכתובת הספר. הוסיף ר' יהודה הלוי וכתב "והמשכילים יבינו" – האם התכוון שעליהם להבין שבמרחקים כה גדולים של זמן ומקום אין אפשרות לדייק כל כך בציטוט השיחות? ואולי התכוון לומר, שעליהם להבין שאין כאן אלא הצגת סימולציה בלבד (עי' דרך-אמונה לה"ר ישראל הס עמ' 122).

ה. השקר החינוכי הוא בכלל "דרכי שלום"

ועדיין צריכים אנו להבין, אם היה הדבר כה פשוט לחכמים, שניתן להשתמש בשטת "השקר החינוכי", מדוע לא מנוהו (בגמ' ב"מ שם) עם שאר הדברים שהתירו לשנות בהם מן האמת, והם: מסכתא, פוריא ואושפיזא?
שאלה מעין זו שאלו בעלי התוספות (ב"מ שם), מדוע לא הזכיר ההיתר לשנות מפני השלום (המובא בגמ' יבמות סה, ב). ותשובתם: "משום דהני נמי משום דרכי שלום הן, ורגילין יותר מאחרים, להכי נקט הני". ר"ל, שבעצם יש רק נושא אחד שמותר למענו לשקר, והוא משום "דרכי שלום". שלושת המקרים שמוזכרים בב"מ הם רק דוגמאות שכיחות לדברים שרגילים לשנות בהם למען השלום. וכן משמע מדברי הרמב"ם שכתב בהלכות גזילה (יד, ג) שמותר לשנות לשלושת הדברים ובדברי שלום, ובהלכות דעות (הו, ז) קיצר וכתב רק שמותר לשנות "בדברי שלום וכיוצא בהן".

נמצא שהמושג "דרכי שלום" כולל תחומים רבים, כגון ענווה, צניעות ודרך ארץ.

וטעם הדבר, כמוש"כ ב"דרישה" (על טור חושן-משפט רסב, כא) "שהן נמי מפני דרכי שלום בכל (אולי צ"ל: ככל) דבר מצוה ותורה, על דרך 'דרכיה דרכי נועם וכל נתיבותיה שלום' – הכל נקרא 'דרכי שלום' (וכ"כ הט"ז באורח-חיים סוף סי' תקסה). ולא רק ענווה (שינוי מן האמת במסכתא), צניעות (פוריא) ודרך ארץ (אושפיזא) כלולים ב"דרכי שלום". לדעת הרב יהודה הרצל הנקין ("תחומין" ח"ב עמ' 279) כל הפרשה מדבר עבירה נחשבת ל"דרכי שלום", ולשם כך מותר לאמר על אסור דרבנן שהוא מן התורה (הרב הנקין אינו מזכיר את דברי הדרישה והט"ז).

ואכן מצאנו שחכמים הכריזו על הלכה שאינה הלכה כדי למנוע אדם מעבירה. נוהגים היו שכדי להגדיל את עינוי הנפש ביום הכיפורים, היו מפצעים באגוזים ומפרכסים ברימונים (דבר האסור מדרבנן, כיון שבכך הוא מתקן אוכל שאינו מיועד לאכילה מיד) מן המנחה ולמעלה. כשאירע בביתו של רב יהודה שהקדימו והתחילו לעשות זאת קודם המנחה, הודיע לבני ביתו – כדי למנעם מהעבירה – שהגיעה אגרת מר' יוחנן מארץ ישראל לאמר שזה אסור (בבלי שבת קטו, א). "ולא אמרה אלא שיהיו מאמינים בו ויחזיקו באיסור" (לשון המאירי).

בשודי-חמד (מערכת שי"ן כלל כז) הראה בעוד כמה מקומות בגמ' (למשל: נזיר לט, א; פסחים כז, א; קיב, א; ערובין נא, א) שאמוראים היו מצטטים את דבריהם בשם ברייתא (אף שהמקור היה בדוי) כדי שיתקבל מה שנראה לדעתם שהוא אמת! מכאן הסיקו אחרונים (מגן-אברהם קנו"ב; ברכי-יוסף יו"ד רמב, בט): "אם שמע דין ונראה לו שהלכה כך, מותר לאמרו בשם אדם גדול כי היכי דליקבלי מיניה".

נמצא שכל דבר הלכה – בין להפריש אחרים מאיסור ובין הוצאת כל דבר תורה לאור והבאתו לידיעת האחרים – הרי הוא בכלל "דרכי שלום", שמותר לשנות בהם מן האמת. ואכן, מטעם זה התיר הרב חיים דוד הלוי (עשה לך רב ח"ד סי' סא) להטעות את בני הבית (בהזות מחוגי השעון אן הכרזת שעה שאינה נכונה) אך ורק כאשר המטרה היא להפריש מאיסור או כדי לזרז לקיים מצוה.

ו. מקור בדברי חז"ל להתיר "שקף חינוכי"

כבר ראינו שגם בתנ"ך וגם חז"ל הרבו להשתמש בשקף החינוכי. מוזר יהיה אם בין הדוגמאות השכיחות של "דרכי שלום" (כפי שפירשו בעלי התוס' את הגמ' בב"מ) לא נמצא אף רמז ל"שקף חינוכי". יש מקום איפוא לענ"ד לפרש דהא דמותר (ולרש"י ותוס': מצוה) לשנות במסכתא הפירוש הוא: לצורך חינוכי, לדבר מצוה ותורה (ולא כפרש"י אם שאלוהו אם בקי הוא במסכת פלונית). מסכתא אין פירושה רק מסכת מסויימת מן הש"ס, אלא פירושה "שמועה והוראה, מלשון 'הסכת ושמע ישראל' (לשון 'הערות'). כשהגמרא (ערובין נג, א) אומרת "דוד גלי מסכתא, שאל לא גלי מסכתא", כוונתה (וכן פרש"י שם): דוד למד ופרש, ואילו שאל לא עשה כן. "פתיח

להו במסכתא" (סנהדרין מט,א) פירושו: התחילו בדיון הלכתי, ולא דוקא במסכת מסויימת מן התלמוד.

ההיתר (או אפילו המצוה) לשנות במסכתא פירושו איפוא, שיותר לשקר במשך דיון הלכתי (כמו שעשו האמוראים בבדאם מקור מוסמך כדי שתתקבל סברתם) וכל שכן כדי לאפרושי מאיסורא או לזרו למעשה מצוה שאינו מוטל בספק. אם מותר לשנות בשלבי דרשת הלכה מסופקת, כל שכן שיותר לשנות כדי שיתקיים המעשה בהלכה וודאית, שהרי "לא המדרש עיקר, אלא המעשה" (אבות א,ז).

ז. ההיתר לשנות לדבר מצוה מתיר לשנות גם לתיקון המידות

כבר ביאר ב"דרישה" שכל התורה כולה נחשבת ל"דרכי שלום", שהרי "כל נתיבותיה שלום". לכאורה אין איפוא מקום להבדיל בין שקר שנועד לאפרושי מאיסורא לבין שקר שמטרתו היא חינוך למידות – מצוות ומידות שניהם חלקים מהתורה. תמוה אם כן, מדוע חילק הרב ח"ד הלוי (שם) בין מצוה, שיותר לשנות בשבילה, לבין תיקון המידות (זריזות), שבשבילם לא התיר לשנות את מקום מחוגי השעון.

אולי לדעתו חינוך למידות באמצעי של שקר הוא מגוחך, ודומה הדבר לטובל ושרץ בידו. לתקן מידה זו ע"י קלקול במידה אחרת מה מהני?! אמנם התירו חז"ל "לקלקל" במידת האמת למען מצוות אחרות, אבל מבין חינוך למידת האמת לבין חינוך למידת הזריזות, למשל, העדיפו חז"ל את האמת. על זה בא פסוק מפורש: "ואמת לא ידברו, למדו לשונם דבר שקר" (ירמיהו ט,ד).

אולם גם גישה זו תמוהה, שהרי מצאנו שחז"ל ויתרו על האמת גם כדי להקנות מידות אחרות. כך למשל במס' שבת (ק,ב) מסופר על רב אחא בר יעקב ששבר כלים כדי להטיל אימה על אנשי ביתו. הוא רק הראה עצמו כעוס (וזהו שקר!), כדי שירגישו שהוא מודע לענייניהם ופעולותיהם (לשון המאירי על משלי יג). כבר הראינו לעיל (מדברי המהר"ל) שרוב סיפורי חז"ל הם בדויים או מוגזמים. והלא משלי חז"ל ואגדותיהם לא באו אלא כדי לחנך ולהעביר מסרים במישור המוסרי, ולא דוקא לקיום המצוות הפורמליות.

הענוה, שבשבילה הותר לשנות (השינוי במסכתא), וכן הצניעות ודרך ארץ (פוריא ואושפיזא) אינם בכל מקרה מצוות אלא יותר בגדר של מידות. בשדיי-חמד (מערכת שייך סי' כח), למשל, למד מכאן, שיותר לשקר כדי להסתיר מעשיו הטובים, "דאם מפני דרכי שלום מותר, כל שכן מפני שלום נשמתו". נמצא שהתירו לקלקל במידת האמת כדי "להרויח" במידות אחרות. דוגמאות אחרות לענוה, שבשבילה מותר לשקר, הן בגמרא כתובות עז,ב, שרשב"י שאל את ר' יהושע בן לוי אם נראתה קשת בימיו (סימן של זכות), והלה ענה לו (מתוך ענוה): "לא". "הרי דאמר מלתא דשקרא

בשביל שלא להתגאות ... והוא בכלל מותר לשנות מפני דרכי שלום, כיון דמתכוין לדבר מצוה" (לשון הט"ז או"ח סי' תקסה). ולכן מותר למי שמתענה לענות לשאלה שאין הוא מתענה (מגן-אברהם תקסה, ז). עונה כזו אינה אלא ממידת חסידות, ואינה מצוה, ואעפ"כ מותר לוותר על מידת האמת בעבורה.

ח. מתי תתגלה הסימולציה בשקר?

אולי יש מקום לחלק בין כעס בדוי, שהוא שקר שאינו עתיד להתגלות, לבין משחקי סימולציה, שבסופם מגלים שהיו שקר. אולם אם כך, גם בשקר לצורך קיום דבר מצוה היה צריך להתיר רק בשקרים שאינם עשויים להתגלות כשקרים, וחילוק כזה לא מצאנו. אדרבה, הנביאים וגם חז"ל גילו בסוף את תכסיסיהם, שכל שסיפרו לא היה אלא סימולציות למטרות חינוכיות.

אולי ההיתר קיים רק בשקר שלעולם לא יתגלה, או בשקר שגילוי יבוא לבסוף, אבל שקר שעלול להתגלות במהלכו, לפני גמר הסימולציה אולי יהיה אסור (כמעשה האב שהזין את מחוגי השעון). אולם גם זאת אינו נראה מדברי הגרש"ז בשלחן ערוך הרב (הל' שמירת הנפש וגוף הל' יב). הוא פוסק: "אסור להוציא מפיו דבר פורענות על אדם מישראל ... כי ברית כרותה עם השפתיים. ואין לאב ואם לעשות מורא לתינוק בדבר טמא, כגון לומר 'חתול או כלב יקחהו', כי יש מזיקים כשמות הטמאים ההם ויוכלו להזיק לתינוק בגופו או בנשמתו". הא למדת שקר איום בשמות של מזיקים טמאים אסור, אבל מצד השקר שבדבר, אין בו מניעה, והוא מותר "משום דרכי שלום".

ט. סיכום

1. אי אפשר לאסור בפשטות כל שקר חינוכי.
2. בתנ"ך ובחז"ל השתמשו לפעמים באמצעי סימולציה למטרות חינוכיות.
3. ראינו גם שחז"ל והפוסקים התירו לבדות, להגזים ולשקר כדי להפריש מאיסור; להביא לידי קיום מצוה; ולקרב למידות טובות.
4. כשהמסגרת של בדות מוכרת לשומעים, אין בדבר משום הטעיה ושקר.
5. בכלל "דרכי שלום" שמותר ומצוה לשנות בשבילם גם כל דבר שמטרתו תורה, מצוות ומידות טובות – "כל נתיבותיה שלום".
6. ההיתר ל"שקר חינוכי" מעוגן בהיתר (אולי גם מצוה) לשנות במסכתא (שמובנו: הלכה והוראה).

מצאנו איפוא שיתכן שאין לאסור את השימוש במשחקי סימולציה, ואפילו איומי שוא מותרים. אולם גם אם יסכימו פוסקי ההלכה לגישה זו, בודאי שלא יהיה בזה פתח להיתר נרחב, ושימוש נפוץ באמצעים אלו. נצטוונו "מדבר שקר תרחק" (שמות

כג) ואף מלמד לשוננו דבר שקר (ירמיהו ט). צדיק מאופיין ב"דבר שקר ישנא צדיק" (משלי יג), ועל כן לא יתכן שנצל היתר זה (אם הוא בכלל קיים) יתר על המידה. עצה זו נכונה גם מטעמים פרקטיים, שהרי "כך ענשו של בדאי, שאפילו אומר אמת אין שומעין לו (סנהדרין פט). נכון הדבר לא רק כלפי אחרים, אלא גם כלפי עצמו, כמו שכתב במסילת-ישורים פרק יא, שאין להתרגל להכניס הגזמות בסיפורים "כי זה מתיישב אצלו כטבע". השימוש בשקר, קובע הרמח"ל שם, "הוא היפך רצון הבורא", שהרי "חותמו של הקב"ה אמת".

נסיים בדברי בן-אישיחי בשו"ת תורה-לשמה סי' שעא:¹

דכל שהם עושים בשביל תיקון העולם ... אין לחוש משום שקר, דכל זה נכלל בכלל מה שאמרו שמו"ת לשנות מפני השלום. אך ודאי צריך לשקול בפלס משפט הענינים, ואין לעשות היתר זה בכל גוונא. ושימו יראת ה' על פניהם, ותחלת הכל יהיו רואים היטב את הנולד שלא יצא מזה חילול ה' ח"ו אח"כ.

1. ראו לציון לענינו, שהמחבר חיבר ספר זה תחת שם בדוי: יחזקאל כחלי. שדוא יוסף חיים בגימטריה, ואפילו הרחיק לכת לבדות סיפור שלם, שכביכול הוא מצא את התשובות בכתב-יד ממחבר שכתבם כ-150 שנה לפני לידתו! עייש בהקדמה. והכל מטעמי ענווה.